МУҲАММАД РИЗО ЭРНИЁЗБЕК ЎҒЛИ ОГАҲИЙ

ЗУБДАТУ-Т-ТАВОРИХ

Нашрга тайёрловчи, сўзбоши, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифи:

филология фанлари доктори
Нурбой ЖАББОРОВ

Масъул муҳаррир:
Ўзбекистон Миллий университети доценти,
филология фанлари номзоди
Рашид ЗОҲИД

Тақризчилар:
Ўзбекистон Миллий университети профессори,
филология фанлари доктори
Шариф ЮСУПОВ

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик
институти катта илмий ходими
Ғулом КАРИМИЙ

Ушбу китоб Ўзбекистон Миллий университети Ўзбек филологияси факультети илмий кенгаши (2008 йил 29 декабрь, 5-мажлис) ҳамда университет илмий-техникавий кенгаши (2009 йил 21 январь, 1-мажлис) қарори билан нашрга тавсия этилган

ISBN 978-9943-01-501-2

© "O'ZBEKISTON" NMIU, 2009-у.

ЎЗБЕК БАДИИЙ-ТАРИХИЙ НАСРИНИНГ САРА НАМУНАСИ

Муҳаммад Ризо Эрниёзбек ўғли Огаҳий "Таъвизу-л-ошиқин" ("Ошиқлар тумори") назмий девони билан мумтоз шеъриятда ҳазрат Навоийнинг муносиб издоши эканини, ўз таъбири билан айтганда, "фасоҳат ва балоғат бобида нодир ва сўз риштасиға маоний жавоҳирин назм этарга қодир" эканини исботлади. Унсурулмаъолий Кайковус, Саъдий Шерозий, Абдураҳмон Жомий, Низомий Ганжавий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Зайниддин Восифий сингари буюк мутафаккирларнинг форс-тожик тилида ижод этилган йигирмадан ортиқ нодир асарлари таржимаси орқали она тилимизнинг ифода имконияти нечоғлик бой эканини амалда намоён этди. Бу улуғ мутафаккир номи наинки мумтоз шоир ва маҳоратли мутаржим, шунинг баробарида, XIX аср Хоразм кечмишига доир нодир манбалар ҳисобланмиш мемуар-қиссалар — бадиий-тарихий асарлар муаллифи сифатида ҳам маълум ва машҳурдир.

Огаҳий XIX асрда ҳукмфармолик қилган хоразмшоҳлар салтанати даври воқеаларига бағишланган беш мемуар қисса ёзди. Оллоҳқулихон ҳукмфармолиги даври (1825—1843) тўғрисидаги "Риёзу-д-давла", Раҳимқулихон салтанати воқеалари (1843—1846) тасвирланган "Зубдату-т-таворих", Муҳаммадаминхон (1846— 1854), Саййид Абдуллоҳхон (1854) ва Қутлуғмуродхон (1855) ҳукмронлик йилларидаги мураккаб ва зиддиятли ҳодисалар ҳақидаги "Жомеъу-л-воқеоти султоний", Саййид Муҳаммадхон замонига (1856—1865) доир "Гулшани давлат" ҳамда Муҳаммад Раҳимхони соний — Феруз даври (1865—1910) васф этилган "Шоҳиду-л-иқбол" каби асарлар шулар жумласидандир. Булар қаторига Шермуҳаммад Мунис ёза бошлаган "Фирдавсу-л-иқбол"ни давом эттириб, бадиий-тарихий насрнинг мукаммал намунаси сифатида якунлаганини ҳам қўшсак, Огаҳийнинг миллий шеъриятимиз ва таржима санъати билан бир қаторда ўзбек мемуар-қиссачилиги ривожига қўшган ҳиссаси ҳам нечоғлик улкан экани аён бўлади.

Улуғ мутафаккирнинг адабий-тарихий асарларини тарихий манба сифатида тадқиқ этган рус олими академик В.В. Бартольд бундай ёзган эди: "Мунис ва Огаҳий томонидан яратилган **адабий-тарихий асарлар** (таъкид бизники — *Н.Ж.*) қанчалик камчиликка

МУНДАРИЖА

Ўзбек бадиий-тарихий насрининг сара намунаси 3
Муқаддима 27

Аввалғи мақола. Ҳазрат зиллуллоҳийнинг валодати шарофатпарваридин салтанати саодатасариғача баъзи воқеот ва ҳодисотким, зуҳурға етмиш, ижмолан рақам силкин чекилур 34

Аввалғи воқеъа: ҳазрат зиллуллоҳийнинг шижоат зоти муқтазосидин "ва жоҳиду ва фий сабилиллаҳ" фаҳвоси била ғазот савобидин ирода қилиб, Эрон сари азимат этмаги ва сипоҳи қиёматдастгоҳ ҳамроҳлиғи била диёрига етмаги ва таъйидоти илоҳий била жамшидия тавойифин мусаххар қилиб, дасти тасарруфиға киргузмаги ва ул жамоани Хуросон мамолики сарҳадотидин Хоразм диёри музофотиға кўчуруб, мурожаат кўргузмаги 46

Таваққуф айёмида зуҳурға етган воқеот зикри 65

Иккилончи воқеъа: ҳазрат зиллуллоҳийнинг таъйидоти илоҳий ва сипоҳи номутаноҳий била бориб, Чаҳоржўй қалъасин муҳосара қилиб, атроф-жавонибиға тохту тоз еткургони ва Чолтут ҳисорин ғазаб ўтиға ўртаб, мутаҳассин бўлғон муонидларнинг хирмани иъморин тиғи қаҳр бавориқидин куйдургони 80

Иккилончи мақола. Ҳазрат зиллуллоҳийнинг ибтидои салтанатидин бу нусхаи саодатанжом итмомиғача ҳар на воқеот ва ҳодисот ва футуҳотким, воқеъ бўлубдурур ва воқеъ бўлғусидурур, тафсилан шарҳ қилилур, иншааллоҳу таоло. Ул жумладин жаҳонбонлиғ афсари ул ҳазратнинг фарқи ҳумоюни шарофатидин муфохират кўргузуб, қуёшнинг заррин иклили шукуҳин синдурмоғи ва соҳибқиронлик тахти ул ҳазратнинг қадами маймуни саодатидин муфохамат расмин тузуб, фалакнинг мурассаъ сариридин манзалат поясин ошурмоғи ва баъзи воқеотким, ул ҳолға муқорин зуҳурға етти, мазкур бўлур 86

Бухоро волийси амир Насруллоҳнинг мусолаҳа ваъдасин қилиб, ул ваъдадин эъроз қилғони 95

Ҳазрат зиллуллоҳийнинг жулуси давлат маънусининг иккилончи йилининг воқеот ва ҳодисотининг зикри. Ул жумладин ул ҳазратнинг кўнгли шаҳбози шикорандозлиғ тамошосиға болафшони ҳавойи шавқ бўлуб, сайдгоҳ тарафиға таважжуҳ якронин сургони ва сайдандозлиғ тамошоси била кўнглин овлаб, инони давлатнишонин мурожаат жонибиға эвургони 97

Ҳазрат зиллуллоҳийнинг фармони вожибу-л-изъони мужиби била амири сойибтадбир, ягонаи аҳли офоқ "азду-д-давлати ва-д-дин" Муҳаммадамин иноқ "рафеъаллоҳу таоло аълома давлатиҳи"нинг сипоҳи бекарон била Марв диёриға борғони ва Бухоро подшоҳи амир Насруллоҳнинг фасод қонуниға оҳанг қилиб, ададсиз лашкар била Хоразм савбиға вақоҳат маркабин суруб, Ҳазорасп кўрғонин муҳосара қилғони. Иноқбекнинг Марв вилоятидин мурожаат эттони ва соруқ ва солур жамоасининг шарорат зоти муқтазосидин фасод тариқиға қадамзан бўлуб, иттифоқ била йўл асносида Иноқбекнинг ўрдуйи ҳумоюниға қуйулғони ва ҳеч иш бошқара олмай, бенайли мурод рўйигардон бўлғони. Ва издиҳоми тамом ва ҳужуми молокалом била Марв қалъасиға бориб, қазойи осмоний янглиғ Ниёзмуҳаммадбойнинг устиға тўкулуб, атбоъи била қатлиом эттони ва бойи мазкур бошлиғ кўб мусулмонларнинг муфсидлар тиғи била даражаи шаҳодатға етгони ва Иноқбекнинг ҳифзи илоҳий паноҳида сиҳат ва саломат хайлу ҳашами била дорус-салтанаи Хивақда ақоси ҳазрати зиллуллоҳийнинг мулозамати шарафиға восил бўлғони. Ва мамолики маҳрусадин сипоҳи фаровон ва лашкари бекарон мураттаб қилиб, Бухоро черики урушиға юруш қилғони. Ва Ҳазорасп музофотидин Ос қарйасининг оёқида талоқи фариқайн воқеъ бўлуб, баҳодирларнинг тиғи жалодот ва синони шижоатидин тожикнинг аксар лашкарининг қирилғони. Амир Насруллоҳ бошлиғ қолғони юз навъ машаққат ва минг турлук суъубат била жон ҳавлидин фирорий бўлуб, "кааннаҳум ҳумурун мустанфират фаррат мин қосваратин" сангари наҳватасарға қаболғони ва камоли руъб ва ҳаросдин сангарда ҳам тура олмай қўшуни била кўчуб, оворалиғ майдониға ҳазимат маркабин сургони ва ҳазимат шиддатидин аксар сипоҳи талаф бўлуб, саҳл киши била афтону хезон ўзин Бухоро шаҳриға еткургони. Ва баъзи воқеъотким, ул аҳвол хилолида зуҳурға етти, оларнинг зикри 108

Ҳазрат зиллуллоҳий салтанатпаноҳийнинг сайр иртикоби била кўҳна Урганж сори рукуб қилғони 129

Ҳазрат зиллуллоҳийнинг Бухоро чаповулиға афвож буюрмоғи 130

Ҳазрат зиллуллоҳийнинг мавкиби кайҳонпўй била Бухоро қасдиға таважжуҳ кўргузгони ва аркони давлатнинг илтимоси била дарёдин убур қилмай, Чаҳоржўй муҳосараси оҳангин тузғони ва Бухоро черики ҳужуми тамом била дарё соҳилиға, ўрдуйи ҳумоюн муқобаласиға келгони. Таҳаввурнишон муборизларнинг кема била дарёдин ўтуб, тожик сипоҳи била муҳораба қилғони ва амири беназир Муҳаммадамин иноқнинг Қатном ва Парвардғача Лабоб мутаваттинларин поймоли марокиб ва дастфарсуди мавокиб қилиб, ақоси мулозаматиға етгони. Ва ул ҳазратнинг фатҳу нусрат, иқболу давлат била Хоразми эрамбазм доруссалтанаси савбиға мурожаат этгони 132

Баъзи воқеот зикриким, ҳазрати зиллуллоҳий Чаҳоржўй сафаридин қайтиб, мустақарри хилофатда оромгузин бўлғондин сўнг вуқуъға етди. Ул жумладин Холмуҳаммадбойнинг Бухоро тавобеъиға чаповул урғони 147

Бекмонбий ва Тағой мироб ва Раҳматуллоҳ ясовулбошининг Бухоро мамоликидин чаҳоршанба Ромитонға чаповул урмоғи ва аҳли фасоднинг хирмани жамъиятин паришонлиғ ҳавосиға совурмоғи 148

Ҳазрат зиллуллоҳийнинг жулуси ҳумоюнининг учлончи йилининг воқеоти. Ул жумладин Худоёрбий ва Саййидназарбий ва Абдуллоҳ ясовулбошининг Марв диёри ҳаволисиға тохту тоз еткурмагининг мақолоти 149

Ҳазрат зиллуллоҳий салтанатпаноҳийнинг қонуни шижоат била соруқ ва солур муфсидлари қасдиға Марв сори азимат оҳангин тузгони ва сипоҳи сангин била Йўлўтан қалъаси устидин дохил бўлуб, муҳосара русумиға қиём кўргузгони. Боғийларнинг камоли жаҳолатдин лашкари ферузийасарга муқобил бўлуб, шикасти фоҳиш топғони ва арсаи масофдин рўйгардон бўлуб, ҳазимат водийсиға чопғони ва асокири маосирнинг селоби чаповул била ул ҳаволини вайрон ва хароб қилғони. Ҳазрат зиллуллоҳийнинг умаро илтимоси била муҳосара таркин тутуб, мурожаат тариқиға инонтоб бўлғони 152

Баъзи содирот зикриким, ҳазрат зиллуллоҳий Марв сафаридин келиб мустақарри хилофот ва мутамаккин бўлғондин сўнг судур топди 168

Бекмонбийнинг Марв диёри музофотиға турктоз еткургони 168

Бухородин чаповулчи келиб Шўрахон музофотиға дастбурд еткургони 169

Абдураҳмон қаронинг Бухоро тавобеъи кўмурчисиға дастбурд еткурмаги 170

Ҳайдархон ва Мамишхоннинг Рафатак йўлиға бориб, тожик қоровуллаˍрин қатлиом қилғони 170

Тағой мироб ва Раҳматуллоҳ ясовулбошининг Бухоро музофотидин Зандани отлиғ мавзеъға чаповул урғони 171

Ҳазрат зиллуллоҳий хилофатдастгоҳийнинг жулуси саодатмаънусининг тўртлончи йилининг воқеоти. Ул жумладин амири равшанзамир заҳиру-д-давлати ва-д-дин Муҳаммадамин иноқ "маддаллоҳу зилола ройатиҳи фи-л-ақтор ва-л-офоқ"нинг Бухоро савбиға мўру малахдек сипоҳ чекмагининг баёни ва Қарокўл сарҳадотиға хароблиғ еткуруб, аксар элотин кўчуруб, муовадат кўргузмагининг достони 172

Баъзи воқеот зикриким, амири беназир Муҳаммадамин иноқ "маддаллоҳу зилола давлатиҳи ало раъси аҳли-л-офоқ" Қарокўл сафаридин келгондин сўнг вуқуъға етти 179

Ҳазрат зиллуллоҳийнинг саҳро тафарружи ва сайр иродаси била рукуб қилғони ва томошо сайқали била замири кўзгусига жило еткуруб, мустақарри салтанатға келгони 180

Ҳазрат зиллуллоҳийнинг қароқалпоқия лашкарин сон олмоқ учун Чотли бешаси савбиға отланмоқи ва ул жамоа саналғондин сўнг Шоҳ арноси қочусин боғлатиб, дорулхилофа сори ёнмоқи 183

Марв муфсидларининг Хоразм сори чаповулға келгони ва аксарининг жамшидия лашкарининг тиғи интиқомидин қирилғони 185

Хожа Ниёзбий ва Бекмонбийнинг қазоқия саркашларининг устиға чаповул якронин сургони ва шижоат тундбодидин хирмани жамъиятларин тафриқа ҳавосиға совурғони 185

Бегиш халифанинг соруқ муфсидлари қароқчиларин тиғи интиқом била қатлиом қилғони 187

Отажон юзбошининг Бухороға озим бўлғон соруқ муфсидларига тиғи шижоат хунрезлигидин рустахез солғони 188

Ҳазрат зиллуллоҳийнинг жаҳони фоний ғамхонасидин риҳлат кўргузмаги ва оламй боқий сайрига азимат оҳангин тузмаги 189

Қуръони карим оятлари, ҳадислар, арабча жумлалар ҳамда форсий шеърларнинг таржима ва изоҳи 194

Луғат 199

Этник атамалар кўрсаткичи. 217

Географик номлар изоҳли кўрсаткичи. 218

Шахс исмлари кўрсаткичи. 228

МУҲАММАД РИЗО ЭРНИЁЗБЕК ЎҒЛИ ОГАҲИЙ

ЗУБДАТУ-Т-ТАВОРИХ
(Тарихлар сараси)

Муҳаррир *Б. Каримов*
Бадиий муҳаррир *О. Фозилов*
Техник муҳаррир *У. Ким*
Мусаҳҳиҳлар: *Ш. Орипова, С. Салоҳутдинова*
Компьютерда саҳифаловчи *Л. Абкеримова*

Босишга рухсат этилди 9.11.2009. Бичими $60 \times 90^1/_{16}$
"Балтика" гарнитурада офсет босма усулида босилди.
Шартли босма т.15,0. Нашр т. 14,73. 3000 нусхада чоп этилди.
Буюртма № 09-288. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
"O'zbekiston" нашриёт-матбаа ижодий уйи.
100129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.